*...ublic Instruction in Mysore*

...SCHOOL AND LOWER SECONDARY
EXAMINATION



# THE SANSKRIT TEXT
# 1947



1,500 Copies



MYSORE:
PRINTED BY THE ASST. SUPDT. AT THE GOVT. BRANCH PRESS
1946

Price : 0-4-6

# सुभाषितम्

ನಾವು ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಮೃಗಗಳಂತೆ ಬಾಳಬಾರದು. ಉತ್ತಮವ್ಯಕ್ತಿಗಳೆನಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ನಮ್ಮ ಹಿರಿಯರು ನಮಗೆ ಹಿತೋಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಪದೇಪದೇ ಹೇಳುತ್ತಿರುವರು. ಈ ಹಿತೋಕ್ತಿಗಳೆಲ್ಲವೂ ಗ್ರಂಥರೂಪದಲ್ಲಿಯೂ ಅಡಗಿರುವವು. ರಾಮಾಯಣ ಭಾರತವೇ ಮೊದಲಾದ ನಮ್ಮ ಹಿರಿಯರ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿರುವ ಹಿತೋಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೇಳಿ ಅಥವಾ ಓದಿ ನೋಡುವುದಾದರೆ ಈಗಿನ ನಮ್ಮ ಹಿರಿಯರ ಹಿತೋಕ್ತಿಗಳು ಶ್ರೇಯಸ್ಕರಗಳೆಂದು ನಮಗೆ ನಂಬಿಕೆ ಹುಟ್ಟುವುದು. ಹೀಗೆ ನಮ್ಮ ಹಿರಿಯರು ನಮ್ಮ ಪ್ರಾಚೀನ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡು ನುಡಿಯುವ ಗ್ರಂಥರೂಪವಾದ ಹಿತನುಡಿಗಳೇ (**सुभाषित**) ಸುಭಾಷಿತಗಳು.

ಈ ಸುಭಾಷಿತಗಳನ್ನು ಬರೆದ ಕವಿಗಳು ಅನೇಕರು. ನಾನಾ ಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿರುವವುಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಪದ್ಯಮಾಲೆಗಳು ಕಂಠಪಾಠಮಾಡಲು ಅರ್ಹವಾದವು. ಕಂಠಪಾಠದಿಂದ ಭಾಷಾಜ್ಞಾನದ ಜೊತೆಗೆ ಜನಜೀವನದಲ್ಲಿ ಸದ್ವೃತ್ತವೂ ನೆಲೆಸಲು ಅನುಕೂಲವಾಗುತ್ತದೆ.

# सुभाषितानि

मरुस्थल्यां यथा वृष्टिः क्षुधार्ते भोजनं तथा ।
दरिद्रे दीयते दानं सफलं पाण्डुनन्दन ॥ १ ॥
प्राणा यथात्मनोऽन्येषां भूतानामपि ते तथा ।
आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ॥ २ ॥
दरिद्रान्भर कौन्तेय ! मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं[1] नीरुजस्य[2] किमौषधैः ॥ ३ ॥
दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं विदुः ॥ ४ ॥
अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः[3] कार्यसाधिका ।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैः बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥ ५ ॥
संहतिश्श्रेयसी पुंसां स्वकुलैरल्पकैरपि ।
[4]तुषेणाऽपि परित्यक्ताः न प्ररोहन्ति[5] तण्डुलाः ॥ ६ ॥
न गणस्याग्रतो गच्छेत्कार्ये सिद्धे समं फलम् ।
यदि कार्यविपत्तिस्स्यान्मुखर[6]स्तत्र हन्यते ॥ ७ ॥
पूर्वजन्मकृतं कर्म तद्दैवमिति कथ्यते ।
तस्मात्पुरुषकारेण[7] यत्नं कुर्यादतन्द्रितः[8] ॥ ८ ॥
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ।
काणेन [9] चक्षुषा किं वा चक्षुःपीडैव केवलम् ॥ ९ ॥
न दैवमिति सञ्चिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।
अनुद्योगेन तैलानि तिलेभ्यो नाप्तुमर्हति ॥ १० ॥
यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ११ ॥
उद्यमेन[10] हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥ १२ ॥

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥ १३ ॥
मूर्खोऽपि शोभते तावत्सभायां वस्त्रवेष्टितः ।
तावच्च शोभते मूर्खो यावत्किञ्चिन्न भाषते ॥ १४ ॥

मतिरेव बलाद्गरीयसी[11]
यदभावे करिणामियं दशा ।
इति घोषयतीव डिण्डिमः[12]
करिणो [13]हस्तिपकाहतः क्वणन् ॥ १५ ॥

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो[14]
मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।
समुच्छ्रितानेव [15]तरून्प्रबाधते
महान्महत्येव करोति[16] विक्रमम् ॥ १६ ॥

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य[17] वृत्तम् ॥ १७ ॥

सहसा विदधीत न क्रिया-
मविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं
[18]गुणलुब्धाः स्वयमेव [19]सम्पदः ॥ १८ ॥

धूमः पयोधरपदं कथमप्यवाप्य
वर्षाम्बुभिश्शमयति ज्वलनस्य तेजः ।
दैवादवाप्य कलुषप्रकृतिर्महत्वं
प्रायस्स्वबन्धुजनमेव तिरस्करोति ॥ १९ ॥

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कुर्वाणो नावसीदति[20] ॥ २० ॥

———

# अयोध्यावर्णनम्

ರಾಮಾಯಣವೆಂಬುದು ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಕಾವ್ಯಗಳಲ್ಲೆಲ್ಲ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ಕಾವ್ಯ. ಇದನ್ನು ವಾಲ್ಮೀಕಿ ಮಹರ್ಷಿಯು ಮೊದಲು ರಚಿಸಿದನು. ಅನಂತರ ನಾನಾ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ತುಲಸೀದಾಸರಾಮಾಯಣ, ಕಂಬರಾಮಾಯಣ ಎಂಬ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಆಯಾಯ ಕವಿಯ ಹೆಸರಿನೊಡನೆಯೇ ಅವು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ವಾಗಿವೆ. ಆದರೂ ಈ ವಾಲ್ಮೀಕಿ ರಾಮಾಯಣದ ಕಥಾಭಾಗವನ್ನೇ ಅವರಲ್ಲನೇಕರು ಅನುಸರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಈ ವಾಲ್ಮೀಕಿ ರಾಮಾಯಣವನ್ನು ಮತಗ್ರಂಥದ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿಯೂ, ಚರಿತ್ರೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿಯೂ, ಕಾವ್ಯದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿಯೂ ನೋಡಬಹುದು. ಯಾವ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಿದರೂ ತಕ್ಕ ವಿಷಯಗಳು ಇದರಿಂದ ದೊರಕುವವು. ಕಾವ್ಯದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡುವುದಾದರೆ ಇದರಲ್ಲಿ ಸರಳತೆಯೂ, ರಸವೂ ಮತ್ತು ಇತರ ಕಾವ್ಯಗುಣಗಳು, ಸಕಲವೂ ಕಂಡು ಬರುವವು. ಕಾಲಿದಾಸ ಮೊದಲಾದ ಮಹಾಕವಿಗಳು ಈ ರಾಮಾಯಣಾ ಭ್ಯಾಸದಿಂದಲೇ ಈ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮಹಾಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಗಳಿಸಿ ಮಾನ್ಯ ಕವಿಗಳೆನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದಾರೆ.

ನಮ್ಮ ಇಂಡಿಯಾ ದೇಶದ ನಗರಗಳು, ಅಲ್ಲಿಯ ಏರ್ಪಾಡುಗಳು ಇವೇ ಮೊದಲಾದವುಗಳು ಪೂರ್ವದಲ್ಲಿ ಹೇಗಿದ್ದವೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ನಾವು ಕುತೂಹಲವುಳ್ಳವರಾಗಿರುತ್ತೇವೆ. ರಾಮಾಯಣಕಾಲವೆಂದರೆ ಸಾವಿರಾರು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದಿನಕಾಲ, ಆಗಿನ ಕಾಲದ ನಮ್ಮ ನಾಗರಿಕತೆಯು ಹೇಗಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಈ ಅಯೋಧ್ಯಾವರ್ಣನೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಈ ಅಯೋಧ್ಯಾಪಟ್ಟಣದ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಬಾಲಕಾಂಡದ ಐದನೆ ಸರ್ಗದಲ್ಲಿ ನೋಡಬಹುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಅಯೋಧ್ಯೆಯ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯು, ರಾಜಮಾರ್ಗಗಳು, ನಿರ್ಮಲೀಕರಣ, ಸೌಂದರ್ಯ, ಗೋಪುರಗಳು, ನಾಟಕಶಾಲೆಗಳು, ಆಯುಧಶಾಲೆಗಳು, ಉದ್ಯಾನಗಳು, ಅಶ್ವಶಾಲೆಗಳು, ಗಜಶಾಲೆಗಳು, ನಾನಾದೇಶದ ವರ್ತಕರು ವ್ಯಾಪಾರಕ್ಕಾಗಿ ನೆಲಸಿರುವುದು, ಉಪ್ಪರಿಗೆಗಳು, ವೀರರ ಧಾರ್ಮಿಕರ ಬುದ್ಧಿ—ಇವುಗಳೆಲ್ಲಾ ವರ್ಣಿತ ಗಳಾಗಿವೆ.

# अयोध्यावर्णनम्

सर्वा पूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना[1] वसुन्धरा ।
[2] प्रजापतिमुपादाय नृपाणाञ्जयशालिनाम् ।
येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः ।
षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन् ।
इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ।
महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ।
तदिदं [3] वर्तयिष्यामि सर्वं निखिलमादितः ।
धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयया ।
कोसलो नाम मुदितः[5] स्फीतो जनपदो[6] महान् ।
निविष्टस्सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ।
अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ।
आयता[4] दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।
श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ।
राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ।
मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ।
तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः ।
पुरीमावासयामास दिवं देवपतिर्यथा ।
[7] कवाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् ।
सर्वयन्त्रायुधवतीं उपेतां सर्वशिल्पिभिः ।
[8] सूतमागधसंबाधां [9-12] श्रीमतीमतुलप्रभाम् ।
[3-14] उच्चाट्टालध्वजवतीं[10] शतघ्निशतसङ्कुलाम् ।
वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ।
[15] उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं[11] सालमेखलाम्[16] ।
दुर्गगम्भीरपरिघां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ।
वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्ट्रैः खरैस्तथा ।

सामन्तराजसङ्घैश्च [17] बलिकर्मभिरावृताम् ।
नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ।
प्रासादैरत्नविकृतैः पर्वतैरुपशोभिताम् ।
कूटागारैश्च[18] सम्पूर्णामिन्द्रस्यैवामरावतीम् ।
चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् ।
सर्वरत्नसमाकीर्णां [19]विमानगृहशोभिताम् ।
[20]गृहगाढामविच्छिद्रां [21]समभूमौ निवेशिताम् ।
[22]शालितण्डुलसम्पूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ।
दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ।
नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ।
विमानमिव सिद्धानां तपसाधिगतं दिवि ।
सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् ।
ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्त[24]मपरापरम्[23] ।
शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ।
सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नर्दतां वने ।
हन्तारो निशितैश्शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलादपि ।
तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ।
पुरीमावासयामास[25] राजा दशरथस्तदा ।
तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां
द्विजोत्तमैर्वेदषडङ्गपारगैः[26] ।
सहस्रदैस्सत्यरतैर्महात्मभिः
[27]महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः ॥

# पौरानुमोदनम्

" ರಾಜ, ಎಂಬ ಶಬ್ದದ ಅರ್ಥಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ ರಾಜನು ಪ್ರಜೆಗಳನ್ನು ತನ್ನ ಗುಣಗಳಿಂದ ಸಂತೋಷಗೊಳಿಸಬೇಕು. ಪ್ರಜಾನುರಾಗವಿಲ್ಲದ ರಾಜನ ಕಾರ್ಯಗಳು ಹಿತಗಳಲ್ಲವು." ಎಂದು ತಿಳಿದು ದಶರಥನು ಸಾಮಂತರಾಜರನ್ನೂ ಪ್ರಜಾಪ್ರತಿನಿಧಿಗಳನ್ನೂ ರಾಮನಿಗೆ ಯುವರಾಜ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ತನ್ನ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು ಸಾಧುವಾದುದೇ ಅಲ್ಲವೇ ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಸಭೆ ಸೇರಿಸಿ ಕೇಳಲು ಅವರು ಒಮ್ಮುಖ ದಿಂದ ರಾಮನಲ್ಲಿರುವ ಒಳ್ಳೆಯ ಗುಣಗಳನ್ನು ಕೊಂಡಾಡಿ ತಮ್ಮ ಸಮ್ಮತಿ ಯನ್ನು ಕೊಡುವರು.

ರಾಮಾಯಣದ ಈ ಭಾಗವನ್ನು ನೋಡುವುದರಿಂದ ಪ್ರಜೆಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜನ ನಂಬಿಕೆಯೂ, ಪ್ರಜೆಗಳಿಗೆ ರಾಜನಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿಯೂ ಹೇಗಿರ ಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬಹುದು ಮತ್ತು ರಾಮನ ಗುಣವರ್ಣನದಿಂದ ಅವನ ಮಹತ್ತ್ವವು ವಿಶದಪಡುವುದು. ಈ ಗುಣಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಗುಣ ಯಾವ ನಲ್ಲಿ ತೋರಿದರೂ ಸಾಕು. ಉತ್ತಮನೆನಿಸುವನು. ಹೆಚ್ಚಿನ ಗುಣಗಳು ತೋರಲು ಅವನು ಪ್ರಯತ್ನಪಡುವದಾದರೆ ಉತ್ತಮೋತ್ತಮನಾಗುವನು. ಆದುದರಿಂದ ಬಾಲಕರಾಗಿರುವಾಗಲೇ ಈ ಕಲ್ಯಾಣಗುಣಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿ ಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಪಡುವುದು ಲೇಸು.

# पौरानुमोदनम्

ततः परिषदं [1] सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं [2] चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥
दुन्दुभिस्वनकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना ।
स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ।
राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च ।
उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ।
"विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम् ।
पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैस्सुतवत्परिपालितम् ।
सोऽहमिक्ष्वाकुभिस्सर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितम् ।
श्रेयसा [3] योक्तुकामोऽस्मि सुखार्हमखिलं जगत् ।
मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुगच्छता ।
प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ।
इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ।
पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितं मया ।
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः ।
जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ।
राजप्रभावजुष्टां हि दुर्वहामजितेन्द्रियैः ।
परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ।
सोऽहं [5] विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ।
सन्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ।
अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैर्ज्येष्ठो [6] ममात्मजः ।
[7] पुरंदरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः ।
तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम् ।
यौवराज्येन योक्तास्मि प्रीतः[4] पुरुषपुङ्गवम् ।
अनुरूपस्स वै नाथो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणाग्रजः ।

त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ।
अनेन श्रेयसा सद्यस्संयोज्यैवं महीमिमाम् ।
गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ।
यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् ।
भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ।
यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
अन्या मध्यस्थचिन्ता हि [8] विमर्दाभ्यधिकोदया[9] " ॥
इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन्नृपा नृपम् ।
वृष्टिमन्तं [10] महामेघं नर्दन्त इव बर्हिणः ।
स्निग्धोऽनुनादी संजज्ञे तत्र हर्षसमीरितः ।
जनौघोद्घुष्टसंवादी विमानं कम्पयन्निव ।
तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ।
ब्राह्मणा जनमुख्याश्च पौरजानपदैस्सह ।
समेत्य मन्त्रयित्वा तु समतागतबुद्धयः ।
ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ।
अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव ।
स रामं [11] युवराजानमभिषिञ्चस्व धार्मिकम् ।
इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।
गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ।
इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् ।
अजानन्निव [12] जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ।
श्रुत्वैव वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ ।
राजानस्संशयोऽयं मे किमिदं ब्रूत तत्त्वतः ।
कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ।
भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं ममात्मजम् ।
ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदैस्सह ।
बहवो नृप ! कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति ते ।
गुणान्गुणवतो देव ! देवकल्पस्य धीमतः ।
[13] प्रियानानन्दनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोऽद्य तान् शृणु ।

दिव्यैर्गुणैश्शक्रसमो रामस्सत्यपराक्रमः ॥
इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशां पते ।
रामस्सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायणः ।
प्रजासुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः ।
बुध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये साक्षाच्छचीपतेः ।
धर्मज्ञस्सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयकः [14] ।
[15] क्षान्तस्सान्त्वयिता श्लक्ष्णः [16] कृतज्ञो [17] विजितेन्द्रियः ।
[18] प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ।
बहुश्रुतानां [19] वृद्धानां [20] ब्राह्मणानामुपासिता ।
तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते ।
देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः ।
[21] सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ।
गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ।
कल्याणाभिजनस्साधुरदीनात्मा [22]महामतिः ।
द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ।
यदा व्रजति सङ्ग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ।
गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते ।
सङ्ग्रामात्पुनरागम्य कुञ्जरेण रथेन वा ।
पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति ।
पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ।
निखिलेनानुपूर्व्याच्च पिता पुत्रानिवौरसान् ।
शुश्रूषन्ते च वश्शिष्या कच्चित्कर्मसु [23] दंशिताः ।
इति नः पुरुषव्याघ्रस्सदा रामोऽभिभाषते ।
व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ।
उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ।
सत्यवादी महेष्वासो[24]वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मना श्रितः ॥
सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न [25]विगृह्यकथारुचिः ।
उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा ।

सुभ्रूरायतताम्राक्षस्साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ।
रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः ।
प्रजापालनतत्त्वज्ञो न रागोपहतेन्द्रियः ।
शक्तस्त्रैलोक्यमप्येको भोक्तुं किं नु महीमिमाम् ।
नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ।
हन्त्येव नियमाद्वध्यानवध्ये न च कुप्यति ।
युनक्त्यर्थैः[26]प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति ।
शान्तैस्सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसञ्जननैर्नृणाम् ।
गुणैर्विरोचते रामो दीप्तस्सूर्य इवांशुभिः ।
वत्सश्श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्यासौ तव राघवः ।
दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव काश्यपः[27] ।
बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः ।
देवासुरमनुष्येषु सगन्धर्वोरगेषु च ।
आशंसते जनस्सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ।
स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातस्समाहिताः ।
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः ।
तेषामायाचितं देव! त्वत्प्रसादात्समृद्ध्यताम् ॥
राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
पश्यामो यौवराज्यस्थं[28]तव राजोत्तमात्मजम् ।

तं देवदेवोपममात्मजं ते
सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ।
हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं
मुदाभिषेक्तुं वरद! त्वमर्हसि ॥

---

# सीतादर्शनम्

ಇದನ್ನು ರಾಮಾಯಣದ ಸುಂದರಕಾಂಡದಿಂದ ಆರಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಂಜನೇಯನು ಶಿಂಶುಪಾ ವೃಕ್ಷದ ಮೇಲೆ ಕುಳಿತು ರಾಕ್ಷಸ ಸ್ತ್ರೀಯರು ಸೀತೆಯನ್ನು ಗದರಿಸಿದುದನ್ನು ಕಂಡು ಮರುಕಗೊಳ್ಳುವನು, ಅನಂತರ ಆ ರಾಕ್ಷಸಿಯರು ಮಲಗಲು, ಸೀತೆಯನ್ನು ಮಾತನಾಡಿಸಲು ಇದೇ ಸುಸಮಯವೆಂದು ನಿರ್ಧರ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಮರದ ಮೇಲಿಂದ ಇಳಿದು ಬಂದು ಮಾತನಾಡಿಸುವನು.

ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಸ್ವಲ್ಪ ದೂರದಲ್ಲಿ ಕೈ ಜೋಡಿಸಿಕೊಂಡು ನಿಂತು ಏನೂ ತಿಳಿಯದವನಂತೆ ಅವಳ ವಿಚಾರವನ್ನು ಪ್ರಶ್ನಿಸುವನು. ಸೀತೆಯು ಇವನ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆಲ್ಲಾ ಉತ್ತರವನ್ನು ಕೊಡುವಳು. ಇದರಿಂದ ಆನಂದಗೊಂಡ ಆಂಜನೇಯನು ಮುಂದುಮುಂದಕ್ಕೆ ಸರಿಯಲು ರೂಪಾಂತರದಿಂದ ಬಂದ ರಾವಣನೆಂದು ಸಂದೇಹಿಸಿ ಆವರಿವಿಗೂ ಮಾತನಾಡಿದುದಕ್ಕಾಗಿ ಸೀತೆಯು ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪಪಡುವಳು. ಇದನ್ನು ಕಂಡ ಹನುಮಂತನು ಅವಳನ್ನು ನಮಸ್ಕರಿಸುವನು. ಆದರೂ ಅವಳ ಸಂದೇಹವು ಹೋಗದೆ ರಾಮನ ದೂತನಾಗಿರುವದಾದರೆ ರಾಮನ ಗುಣಗಾನಮಾಡೆಂದು ಹೇಳಿ ಸುಮ್ಮನಾಗುವಳು. ಹನುಮಂತನು ರಾಮನ ಗುಣಪ್ರಶಂಸೆಯನ್ನು ಮಾಡಿ ಅವಳನ್ನು ಸಂತೋಷಗೊಳಿಸುವನು.

# सीतादर्शनम्

सोऽवतीर्य[1] द्रुमात्तस्माद्विद्रुम[2]प्रतिमाननः ।
विनीतवेषः कृपणः[3] प्रणिपत्योपसृत्य च ।
तामब्रवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ।
[4]शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ।
का नु पद्मपलाशाक्षि[5] क्लिष्टकौशेयवासिनि[6] ।
द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिते ।
किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ।
[7] पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ।
सुराणामसुराणां वा नागगन्धर्वरक्षसाम् ।
यक्षाणां किन्नराणां वा का त्वं भवसि शोभने ।
वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ।
किन्नु[8] चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् ।
रोहिणी [9] ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठसर्वगुणान्विता ।
का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने ।
को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे ।
अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ।
रोदनादतिनिश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि ।
न त्वां[10] देवीमहं मन्ये राज्ञस्संज्ञावधारणात् ।
[11] व्यञ्जनानीह ते यानि [12] लक्षणानि च लक्षये ।
महिषी भूमिपालस्य राजकन्याऽसि मे मता ।
रावणेन जनस्थानाद्बलादपहृता यदि ।
सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
यथा हि तव वै दैन्यं[13] रूपं चाप्यतिमानुषम् ।
तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ।
सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ।
उवाच वाक्यं वैदेही हनुमन्तं द्रुमाश्रितम् ।

पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ।
स्नुषा[14] दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रमाथिनः ।
दुहिता[15]जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ।
सीता च नाम नाम्नाहं भार्या रामस्य धीमतः
समा[16]द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ।
भुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वका[17]मसमृद्धिनी[18] ।
तत्र त्रयोदशे वर्षे राज्येनेक्ष्वाकुनन्दनम् ।
अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः[19] प्रचक्रमे ।
तस्मिन्सम्भ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ।
कैकेयी नाम भर्तारं देवी वचनमब्रवीत् ।
न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् ।
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ।
यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम ।
तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ।
स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन् ।
मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम् ।
ततस्तु स्थविरो[20]राजा सत्ये धर्मे व्यवस्थितः ।
ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन्राज्यमयाचत ।
स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् ।
मनसा[23]पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ।
दद्यान्न प्रतिगृह्णीयान्न ब्रूयात्किञ्चिदप्रियम् ।
अपि जीवितहेतोर्वा रामस्सत्यपराक्रमः ।
स विहायोत्तरीयाणि[24] महार्हाणि महायशाः ।
विसृज्य मनसा राज्यं [25] जनन्यै मां समादिशत् ।
साहं तस्या[21]ग्रतस्तूर्णं[22] प्रस्थिता वनचारिणी ।
न हि मे तेन हीनाया वासस्स्वर्गेऽपि रोचते ।
प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
पूर्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलङ्कृतः ।
ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः ।
प्रविष्टास्स्म पुराऽदृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ।
वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः ।

रक्षसाऽपहृता भार्या रावणेन दुरात्मना।
द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः।
ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम्।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरियूथपः।
26 दुःखाद्दुःखाभिभूतायास्सान्त्वमुत्तरमब्रवीत्।
अहं रामस्य सन्देशाद्देवि! दूतस्तवागतः।
वैदेहि! कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत्।
लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः।
कृतवान्शोकसन्तप्तश्शिरसा तेऽभिवादनम्।
सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः।
प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत्।
27 कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि।
तया समागते तस्मिन् प्रीतिरुत्पादिताद्भुता।
परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः।
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरियूथपः।
सीतायाश्शोकदीनायास्समीपमुपचक्रमे।
यथा यथा समीपं स हनुमानुपसर्पति।
तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते।
अहो! धिग्दुष्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे।
रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः।
तामशोकस्य शाखां सा विमुक्त्वा शोककर्शिता।
तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत्।
हनुमानपि दुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमोहिताम्।
अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम्।
सा चैनं भयवित्रस्ता भूयो नैवाभ्युदैक्षत।
तं दृष्ट्वा वन्दमानं तु सीता शशिनिभानना।
अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा।
मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणस्स्वयम्।
उत्पादयासि मे भूयस्सन्तापं तन्न शोभनम्।
स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपधृत्।

जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एवासि रावणः ।
उपवासकृशां दीनां कामरूप! निशाचर ।
सन्तापयसि मां भूयस्सन्तप्तां तन्न शोभनम् ।
अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् ।
मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ।
यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ।
पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ! प्रिया रामकथा हि मे ।
गुणान्रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ।
चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ।
अहो! स्वप्नस्य सुखता याहमेवं चिराहृता ।
प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ।
स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् ।
पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोऽपि मम मत्सरी ।
नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ।
न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम ।
किन्नु स्याच्चित्तमोहोऽयं [29]भवेद्वातगतिस्त्वियम्[31]।
[30]उन्मादजो विकारो वा स्यादियं मृगतृष्णिका [28]।
अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः ।
[32] सम्बुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ।
इत्येवं बहुधा सीता सम्प्रधार्य बलाबलम् ।
रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ।
एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ।
न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ।
सीतायाश्चिन्तितं बुध्वा हनुमान्मारुतात्मजः ।
श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां [33] सम्प्रहर्षयत् ।

———

# हितोपदेशः

## प्रस्तावना

ಪಂಚತಂತ್ರವೆಂಬ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ವಿಷ್ಣುಶರ್ಮನೆಂಬ ಪಂಡಿತನು ಬರೆದಿರುವನು. ಅದರಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರಭೇದ, ಮಿತ್ರಲಾಭ, ಕಾಕೋಲೂಕೀಯ, ಲಬ್ಧಪ್ರಣಾಶ, ಅಪರೀಕ್ಷಿತಕಾರಕ—ಎಂಬ ಐದು ಪ್ರಕರಣಗಳಿರುವುವು. ಯಾರಿಗಾಗಿ ಈ ಗ್ರಂಥವು ಏರ್ಪಟ್ಟಿತೆಂಬುದು ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಿಂದ ತಿಳಿಯುವುದು. ಇದು ಕಾಗೆ, ಇಲಿ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಾಣಿಗಳ ಕಥೆಯ ರೂಪವಾಗಿದ್ದರೂ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ತತ್ವವನ್ನು ಬೆರಸಿ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿರುವುದು. ಇದನ್ನು ಕಲಿಯುವುದರಿಂದ ನೀತಿಯ ತಿರಳು ತಿಳಿದು ಸನ್ಮಾರ್ಗಗಾಮಿಗಳಾಗಬಹುದು.

ಈ ಪಂಚತಂತ್ರವು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಸಾಮಾನ್ಯಜನರಿಗೆ ಅನುಕೂಲವಾಗಲೆಂದು ನಾರಾಯಣ ಪಂಡಿತನೆಂಬುವವನು ಹಿತೋಪದೇಶವೆಂಬ ಹೆಸರನ್ನಿಟ್ಟು ಆ ಪಂಚತಂತ್ರವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿರುವನು. ಇದರಲ್ಲಿ ಮಿತ್ರಲಾಭ, ಸುಹೃದ್ಭೇಧ, ವಿಗ್ರಹ, ಸಂಧಿ, ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಕರಣಗಳುಮಾತ್ರ ಇರುವವು. ಇದನ್ನು ಈ ಕವಿಯು ಕ್ರಿ. ಶ. ೧೪ನೆಯ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಬರೆದನೆಂದು ಕವಿಚರಿತ್ರಕಾರರು ಹೇಳುವರು. ನಾನಾಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಪರಿವರ್ತಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಹಿತೋಪದೇಶದ ಸುಹೃದ್ಭೇದದಿಂದ ಈ ಗದ್ಯಭಾಗವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕರಟಕ, ದಮನಕ ಎಂಬ ಮಂತ್ರಿಕುಮಾರರಿಬ್ಬರು ತಮಗೆ ರಾಜನ ತಿರಸ್ಕಾರವುಂಟಾಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದ ಸಂಜೀವಕನಿಗೂ ರಾಜನಿಗೂ ವೈರವನ್ನು ತಮ್ಮ ಚಾತುರ್ಯದಿಂದ ಏರ್ಪಡಿಸಿ ರಾಜನಿಂದ ಸಂಜೀವಕನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿ ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವರು ಎಂಬ ಕಥಾಸಂದರ್ಭದಿಂದಲೇ ಇದಕ್ಕೆ ಸುಹೃದ್ಭೇದವೆಂದು ಹೆಸರಾಯಿತು.

# हितोपदेशः

## प्रस्तावना

अस्ति[1] भागीरथीतीरे पाटलिपुत्रनामधेयं नगरम् । तत्र सर्वस्वामिगुणोपेतः सुदर्शनो नाम नरपतिरासीत् । स आत्मनः पुत्राणामनधिगतशास्त्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनां शास्त्राननुष्ठानेनोद्विग्नमनाः चिन्तयामास । "कथमिदानीमेते मम पुत्राः गुणवन्तः क्रियन्ताम्" इति । एवं चिन्तयित्वा स राजा पण्डितसभां कारितवान् । राजोवाच[2]—"भो ! भोः ! पण्डिताः श्रूयताम् । अस्ति कश्चिदेवम्भूतः विद्वान् यो मम पुत्राणां नित्यमुन्मार्गगामिनां अनधिगतशास्त्राणां इदानीं नीतिशास्त्रोपदेशेन पुनर्जन्म कारयितुं समर्थः" इति । अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा महापण्डितः सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञः अब्रवीत्—"देव, महाकुलसंभूता एते राजपुत्राः । तन्मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्ते । अतोऽहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान्नीतिशास्त्राभिज्ञान् करिष्यामि" इति । राजा सविनयं "एषां मम पुत्राणां नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणं इत्युक्त्वा तस्य विष्णुशर्मणो बहुमानपुरस्सरं पुत्रान् समर्पितवान् ॥

अथ प्रासादपृष्ठे सुखोपविष्टानां राजपुत्राणां पुरस्तात्[3] प्रस्तावक्रमेण स पण्डितोऽब्रवीत् । भवतां विनोदाय काककूर्मादीनां विचित्रां कथां कथयामि । राजपुत्रैरुक्तम् । "आर्य ! कथ्यताम्" । ततः विष्णुशर्मा मित्रलाभाख्यां कथां कथयामास । तां श्रुत्वातीव हृष्टाः राजपुत्रा ऊचुः । "आर्य ! मित्रलाभः श्रुतस्तावदस्माभिः । इदानीं सुहृद्भेदं श्रोतुमिच्छामः" । विष्णुशर्मोवाच—"सुहृद्भेदं तावच्छृणुत"[4] इति ।

अस्ति दक्षिणापथे सुवर्णवती नाम नगरी । तत्र वर्धमानो नाम वणिङ्निवसति । तस्य प्रचुरेऽपि वित्तेऽपरान्बन्धूनतिसमृद्धान्समीक्ष्य पुनरर्थवृद्धिः करणीयेति मतिर्बभूव । अवर्धमानश्चार्थः काले स्वल्पव्ययोप्यञ्जनवत्[5] क्षयमेति इति संचिन्त्य नन्दकसंजी-

वकनामानौ वृषभौ[6] धुरि नियोज्य शकटं नानाविधद्रव्यपूर्णं कृत्वा वाणिज्येन गतः काश्मीरं प्रति । अथ गच्छतस्तस्य सुदुर्गनाम्नि महारण्ये संजीवको भग्नजानुः निपतितः । वर्धमानः संजीवकं तत्रैव परित्यज्य पुनः स्वयं धर्मपुरं नाम समीपस्थं नगरमुपेत्य महाकायमन्यं वृषभं समानीय धुरि नियोज्य प्रस्थितः । ततः संजीवकोऽपि कथं कथमपि खुरत्रये स्वशरीरभारं विन्यस्य मन्दमुत्थितः । ततो दिनेषु[7] गच्छत्सु सः स्वेच्छाहारविहारं कृत्वाऽरण्यं भ्राम्यन्हृष्टपुष्टाङ्गो बलवन्ननाद । तस्मिन्वने पिङ्गलकनामा सिंहः स्वभुजोपार्जितराज्यसुखमनुभवन्निवसति । स चैकदा[8] पिपासाकुलितः पानीयं पातुं यमु[9]नाकच्छमगच्छत् । तेन च तत्र सिंहेनाननुभूतपूर्वमकालघनगर्जितमिव संजीवकनर्दितं श्रुतम् । तच्छ्रुत्वा पानीयमपीत्वा सचकितः परिवृत्य स्वस्थानमागत्य किमिदमित्यालोचयंस्तूष्णीं[10]स्थितः । स च तथाविधः करटकदमनकाभ्यामस्य मन्त्रिपुत्राभ्यां शृगालाभ्यां दृष्टः । तं तथाविधं दृष्ट्वा दमनकः करटकमाह—"सखे करटक ! किमित्ययमुदकार्थी स्वामी पानीयमपीत्वा स चकितो मन्दं मन्दमवतिष्ठते" इति ॥

करटको ब्रूते—"मित्र ! दमनक, अस्मन्मतेनास्य सेवैव न क्रियते । तर्हि किमनेन स्वामिचेष्टानिरूपणेनास्माकम् । यतोऽनेन राज्ञा विनाऽपराधेन चिरमवधीरिताभ्यामावाभ्यां महद्दुःखमनुभूतम् ।

दमनको ब्रूते—"मित्र, सर्वथा मनसाऽपि नैतत्कर्तव्यम् । यतः—

कथं नाम न सेव्यन्ते यत्नतः परमेश्वराः ।
अचिरेणैव ये तुष्टाः पूरयन्ति मनोरथान् ॥"

करटको ब्रूते—"तथापि किमनेनास्माकं व्यापारेण ।"

दमनको ब्रूते—"तथापि स्वामिचेष्टानिरूपणं सेवकेनावश्यं करणीयम् ।"

करटको ब्रूते—"सर्वस्मिन्नधिकारे य एव नियुक्तः प्रधानमन्त्री स करोतु । यतोऽनुजीविना पराधिकारचर्चा सर्वथा न कर्तव्या । पश्य । पशूनामन्वेषणमेवास्माकं नियोगः । स्वनियोगचर्चा क्रियताम् । तया चर्चयापि च न प्रयोजनम् कुतः ? आवयोर्भक्षितशेषाहारः प्रचुरोऽस्ति" ।

दमनकः सरोषमाह—"कथमाहारार्थी भवान् केवलं राजानं सेवते । एतदयुक्तमुक्तं त्वया" ।

करटकः—आवां तावदप्रधानौ । आवयोः किमनया विचारणया ?

दमनकः—कियता कालेनामात्याः प्रधानतामप्रधानतां वा लभन्ते । स्वयत्ना[11]यत्तो ह्यात्मा सर्वस्य ।

करटकः—अथ भवान् किं ब्रवीति ?

दमनकः—अयं तावत्स्वामी पिङ्गलकः कुतोऽपि कारणात् चकितः परिवृत्योपविष्टः ।

करटकः—किं तत्त्वं जानासि ?

दमनकः—किमत्राविदितमस्ति ? अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः । अत्र भयप्रस्तावे प्रज्ञाबलेनाहमेनं स्वामिनमात्मीयं[12] करिष्यामि ।

करटकः—सखे ! त्वं सेवानभिज्ञः ।

दमनकः—भद्र ! कथमहं सेवानभिज्ञः ?

करटकः—

यस्य यस्य हि यो भावस्तेन तेन हि तं नरम् ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ।

इति खलु नीतिकारवचनम् । कदाचित् त्वमनवसरप्रवेशादवमन्यते स्वामी ।

दमनकः—अस्त्वेवं-तथाप्यनुजीविना स्वामिसान्निध्यमवश्यं करणीयम् ।

करटकः—अथ तत्र गत्वा किं वक्ष्यति भवान् ? [13]

स आह—शृणु किमनुरक्तो विरक्तो वा मयि स्वामीति ज्ञास्यामि ।

करटकः—किं तज्ज्ञानलक्षणम् ?

दमनकः—शृणु,

दूरादवेक्षणं हासः संप्रश्नेष्वादरो भृशम् ।
परोक्षेऽपि गुणश्लाघा स्मरणं प्रियवस्तुषु ।
अनुरक्तस्य चिह्नानि दोषेऽपि गुणसङ्ग्रहः ।

एतज्ज्ञात्वा यथाचायं ममायत्तो भविष्यति तथा करिष्यामि।

करटकः—तथाप्यप्राप्ते प्रस्तावे न वक्तुमर्हसि।

दमनकः—मित्र! मा भैषीः नाहमप्राप्तावसरं वचनं वदिष्यामि यदि च प्राप्तावसरेणाऽपि मया मन्त्रो न वक्तव्यः तदा मन्त्रित्वमेव ममानुपपन्नम्। तद्भद्र! [14] अनुजानीहि माम्; गच्छामि।

करटकः—शुभमस्तु। [15] शिवास्ते पन्थानः। [16] यथाभिलषितमनुष्ठीयताम्।

ततो दमनको विस्मित इव पिङ्गलकसमीपं गतः। अथ दूरादेव सादरं राज्ञा प्रवेशितः। [17] साष्टाङ्गप्रणिपातं प्रणिपत्योपविष्टः।

राजाह—चिराद्दृष्टोऽसि?।

दमनकः—यद्यपि मया सेवकेन श्रीमद्देवपादानां [18] न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति। तथापि प्राप्तकालमनुजीविना सान्निध्यमवश्यं कर्तव्यमित्यागतोऽस्मि। यद्यपि चिरेणावधीरितस्य देवपादैर्मे बुद्धिनाशः शङ्क्यते। तदपि न शङ्कनीयं यतोऽहं धैर्यवृत्तिः। देव! सर्वथाविशेषज्ञः स्वामीति जानामि।

एतच्छ्रुत्वा पिङ्गलकोऽवदत्। "भद्र! किमेतत्। त्वमस्मदीय [19] प्रधानामात्यपुत्र इयन्तं कालं कुतोऽपि खलवाक्यान्नागतोऽसि इदानीं यथाभिमतं ब्रूहि"।

दमनकः—"देव! पृच्छामि किञ्चित्। उच्यताम्। उदकार्थी स्वामी पानीयमपीत्वा किमिति विस्मित इव तिष्ठति?"

पिङ्गलकः—भद्रमुक्तं त्वया। किन्तु एतद्रहस्यं वक्तुं काचि[20]द्विश्वासभूमिर्नास्ति। तथापि निभृतं [21] कृत्वा कथयामि। श्रृणु संप्रति वनमिदमपूर्वसत्वाधिष्ठितमतोऽस्माकं त्याज्यम्। अनेन हेतुना विस्मितोऽस्मि। तथा च श्रुतो मयाऽपि महानपूर्वश्शब्दः। शब्दानुरूपेणास्य प्राणिनो महता बलेन भवितव्यम्।

दमनकः—अस्ति तावदयं महान् भयहेतुः सशब्दोऽस्माभिरप्याकर्णितः।

पिङ्गलकः—महती शङ्का मां बाधतेऽत एव।

दमनकः पुनराह—(स्वगतम्) अन्यथा राज्यसुखं परित्यज्य स्थानान्तरं गन्तुं कथं मां भाषसे। (प्रकाशम्) [22] "देव! यावदहं

जीवामि तावद्भयं न कर्तव्यम् । किन्तु करटकादयोप्याश्वास्यन्ताम् ” ।

यतः आपत्प्रतीकारकाले दुर्लभः [23] पुरुषसमवायः । ततस्तौ करटकदमनकौ राज्ञा सर्वस्वेनापि पूजितौ भयप्रतीकारं प्रतिज्ञाय चलितौ । करटको गच्छन् दमनकमाह—“ सखे ! दमनक ! किं शक्यप्रतीकारो भयहेतुरशक्यप्रतीकारो वेति न ज्ञात्वा भयोपशमं प्रतिज्ञाय कथमयं महाप्रसादो गृहीतः । यतोऽनुपकुर्वाणो न कस्याप्युपायनं [24] गृह्णीयात् विशेषतो राज्ञः ।

दमनको विहस्याह—मित्र तूष्णीमास्यताम् । ज्ञातं मया भयकारणं । बलीवर्दनार्दितं [25] तत् । वृषभाश्चास्माकमपि भक्ष्याः । किं पुनर्सिंहस्य ?

करटकः—यद्येवं तदा स्वामित्रासस्तत्रैव किमिति नापनीतः ।

दमनकः—यदि स्वामित्रासस्तत्रैव मुच्यते तदा कथमयं महाप्रसादलाभस्यात् ?

ततो दमनककरटकौ संजीवकसमीपं गतौ । तत्र करटकस्तरुतले [26] साटोपमुपविष्टः । दमनकस्संजीवकसमीपं गत्वाब्रवीत्—“ अरे ! वृषभ ! एषोऽहं राज्ञा पिङ्गलकेनारण्यरक्षार्थं नियुक्तः । सेनापतिः करटकस्समाज्ञापयति, सत्वरमागच्छ । नचेदस्मदरण्यादपसर । अन्यथा ते विरुद्धं फलं भविष्यति न जाने क्रुद्धस्वामी किं विधास्यति ” । तच्छ्रुत्वा संजीवकश्चायात् । ततः देशव्यवहारानभिज्ञः संजीवकः सभयमुपसृत्य साष्टाङ्गपातं करटकं प्रणतवान् ।

अथ संजीवकस्सभयमाह—“ सेनापते ! किं मया कर्तव्यमभिधीयताम् ” ।

करटकः—“ वृषभ ! अत्र कानने तिष्ठसि । अस्मद्देवपादारविन्दं प्रणम ” ।

संजीवकः—तदभयावाचं मे यच्छ । गच्छामि ।

करटकः—रे ! बलीवर्द ! अलमनया शङ्कया [27] ” ।

ततस्तौ संजीवकं कियद्दूरे संस्थाप्य पिङ्गलकसमीपं गतौ । ततो राज्ञा सादरमवलोकितौ प्रणम्योपविष्टौ ।

राजाह—“ त्वया स दृष्टः ” ?

दमनकः—"देव ! दृष्टः । किन्तु यद्देवेन ज्ञातं तत्तथा । महानेवासौ । देवं द्रष्टुमिच्छति । किन्तु महाबलोऽसौ । ततस्सज्जीभूयोपविश्य दृश्यताम् । शब्दमात्रादेव न भेतव्यम् । ततस्संजीवक आनीय दर्शनं कारितः । पश्चात् तत्रैव परमप्रीत्या निवसति ।

अथ कदाचित् तस्य सिंहस्य भ्राता स्तब्धकर्णनामा सिंहः समागतः । तस्यातिथ्यं कृत्वा समुपवेश्य पिङ्गलकस्तदाहाराय पशुं हन्तुं चलितः। अत्रान्तरे संजीवको वदति "देव ! अद्य मृगाणां मांसानि क्व ?"

राजाह—दमनककरटकौ जानीतः ।

संजीवकः—ज्ञायतां किमस्ति ? नास्ति वा ?

सिंहो विमृश्याह—नास्त्येव तत् ।

संजीवकः—कथमेतावन्मांसं ताभ्यां खादितम् ?

राजा—खादितम्, व्ययितम्, अवधीरितं च, प्रत्यहमेष क्रमः ।

संजीवकः—कथं श्रीमद्देवपादानामगोचरेणैवं क्रियते ?

राजा—मदीयागोचरेणैव क्रियते ।

संजीवकः—नैतदुचितम् ।

स्तब्दकर्णः—शृणु भ्रातः ! चिराश्रितावेतौ दमनककरटकौ सन्धिविग्रहकार्याधिकारिणौ च कदाचिदर्थाधिकारे न नियोक्तव्यौ ।

पिङ्गलकः—अस्ति तावदेवम् । किन्तु एतौ सर्वथा न मम वचनकारिणौ ।

स्तब्धकर्णः—एतत्सर्वमनुचितं सर्वथा । प्रमत्तसचिवस्य राज्ञः राज्यं नष्टं भवति । भ्रातः ! सर्वथास्मद्वचनं क्रियताम् । अयं संजीवकस्सस्यभक्षकोऽर्थाधिकारे नियुज्यताम् ।

एतद्वचनात्तथानुष्ठिते सति तदारभ्य पिङ्गलकसंजीवकयोः सर्वबन्धुपरित्यागेन महता स्नेहेन कालोऽतिवर्तते । ततोऽनुजीविनामप्याहारदाने शैथिल्यदर्शनाद्दमनककरटकावन्योन्यं चिन्तयतः । तदाह—दमनकः करटकं—"मित्र किं कर्तव्यम् ! आत्मकृतोऽयं दोषः स्वयङ्कृतेऽपि दोषे[28]परिदेवनमप्यनुचितम् । (क्षणं विमृश्य) मित्र ! यथानयोः सौहार्दं मया कारितं तथा मित्रभेदोऽपि मया कार्यः" ।

करटकः– अस्त्वेवम्। किन्तु अनयोर्महानन्योन्यनिसर्गोपजातस्नेहः कथं भेदयितुं शक्यः?

दमनकः—उपायः क्रियताम्। उपायेन यत् शक्यं न तत्पराक्रमैश्शक्यम्।

करटकः—यद्येवं तर्हि गच्छ। शिवास्ते सन्तु पन्थानः। ततो दमनकः पिङ्गलकसमीपं गत्वा प्रणम्योवाच—"देव! आत्ययिकं[29] किमपि महाभयकारि कार्यं मन्यमानः समागतोऽस्मि।

पिङ्गलकः—अथ भवान् किं वक्तुमिच्छति?

दमनकः—"देव! संजीवकस्तवोपर्यसदृशव्यवहारीव लक्ष्यते। तथा चास्मत्सन्निधाने श्रीमद्देवपादानां[30] शक्तित्रयनिन्दां कृत्वा राज्यमेवाभिलषति"।

एतच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सभयं साश्चर्यं तूष्णीं स्थितः।

पुनर्दमनकः—"देव! सर्वामात्यपरित्यागं कृत्वैक एवायं यत्त्वया सर्वाधिकारीकृतः स एव दोषः त्वया च[31] मूलभृत्यानपास्यायमागन्तुकः पुरस्कृतः। एतच्चानुचितं कृतम्। मूलभृत्यपरित्यागः खलु राज्यभेदकरो दोषः।

पिङ्गलकः—"किमाश्चर्यम्! मयाऽभयवाक्यं दत्त्वानीतः संवर्धितश्च स कथं मह्यं द्रुह्यति[32]"।

दमनकः—"देव! दुर्जनस्वभावःखल्वेषः यन्नित्यं सेव्यमानोऽपि नार्जवं याति। अत एवापृष्टेनापि मया हितमुच्यते। यदि संजीवकव्यसनार्दितो विज्ञापितोऽपि स्वामी न निवर्तते तदीदृशि भृत्ये न दोषः"।

पिङ्गलकः—(स्वगतम्)—

न परस्यापराधेन परेषां दण्डमाचरेत्।
आत्मनावगतं कृत्वा बध्नीयात् पूजयेच्च वा॥

(प्रकाशम्) तर्हि संजीवकः किं प्रत्यादिश्यताम्?

दमनकः—ससंभ्रममाह—"देव मा मैवम्। एवं सति मन्त्रभेदो जायते। भिन्नं न प्ररोहति हि मन्त्रबीजम्? तदवश्यं समारब्धं महता प्रयत्नेन सम्पादनीयम्। यद्यसौ दृष्टदोषोऽपि

दोषान्निवृत्य सन्धातव्यस्तदतीवानुचितम्। कुतः? सकृद्दुष्टं मित्रं पुनः यः संगृह्णाति स मृत्युमेवाप्नोति।

पिङ्गलकः—कथमसौ ज्ञातव्यो द्रोहबुद्धिरिति?

दमनकः—"यदासौ सदर्पश्शृङ्गाग्रप्रहरणाभिमुखश्चकितमिवावगच्छति तदा ज्ञास्यति स्वामी"। एवमुक्त्वा संजीवकसमीपं गतः। तत्र गतश्च मन्दं मन्दमुपसर्पन्विस्मितमिवात्मानमदर्शयत्।

संजीवकः—"भद्र! कुशलं ते?"

दमनकः—"अनुजीविनां कुतः कुशलम्?"

संजीवकः—"सखे! ब्रूहि, किं कारणम्?"

दमनकः—"किं ब्रवीमि मन्दभाग्यः" इत्युक्त्वा दीर्घं निश्वस्योपविष्टः।

संजीवकः—"मित्र! सविस्तरं मनोगतमुच्यताम्"।

दमनकः—(सुनिभृतमाह) यद्यपि राजविश्वासो न कथनीयस्तथापि भवानस्मदीयप्रत्ययादागतः। स्थितश्च। मया परलोकार्थिनावश्यं तव हितमाख्येयम्। शृणु। अयं स्वामी तवोपरि विकृतबुद्धिः रहस्युक्तवान् "संजीवकमेव हत्वा स्वपरिवारं तर्पयामि इति"। एतच्छ्रुत्वा संजीवकः परं विषादमगमत्।

दमनकः पुनराह—अलं विषादेन प्राप्तकालं कार्यमनुष्ठीयताम्।

संजीवकः क्षणं विमृश्याह—(स्वगतम्) सुष्ठु खल्विदमुच्यते। किं वा दुर्जनचेष्टितं न वेत्येतद्व्यवहारान्निर्णेतुं न शक्यते, कष्टं, किमिदमापतितम्? (प्रकाशम्) किं मयापकृतं राज्ञः? अथवा निर्निमित्तापकारिणश्च भवन्ति राजानः।

दमनकः—एवमेतत् अयं स्वामी वाचि मधुरो विषहृदयः।

संजीवकः—पुनर्निश्वस्य "कष्टं भोः! कथमहं सस्यभक्षकस्सिंहेन निपातयितव्यः। (पुनर्विचिन्त्य) केनायं राजा ममोपरि विकारितः न जाने। भेदमुपगताद्राज्ञस्सदा भेतव्यम्। ततस्सङ्ग्रामे मृत्युरेव वरम्। इदानीं तदाज्ञानुवर्तनमयुक्तम्। युद्धकालश्चायं प्राप्तः" इत्येतच्चिन्तयित्वाह—"भो मित्र! कथमसो मां जिघांसुर्ज्ञातव्यः।

दमनकः—यदासौ पिङ्गलकः समुन्नतलाङ्गूल उन्नतचरणो विवृतास्यस्त्वां पश्यति तदा त्वमेव स्वविक्रमं दर्शयिष्यसि। किन्तु सर्वमेतत्सुगुप्तमनुष्ठातव्यम्। नोचेन्न त्वं नाहम्।

इत्युक्त्वा दमनकः करटकसमीपं गतः। निष्पन्नोऽसावन्योन्यभेद इति चावदत्। ततो दमनकः पिङ्गलकसमीपं गत्वा "देव! समागतोऽसौ पापाशयः। ततस्सज्जीभूय स्थीयताम्। इत्युक्त्वा पूर्वोक्ताकारं कारयामास। संजीवकोप्यागत्य तथाविधं तथाविकृताकारं सिंहं दृष्ट्वा स्वानुरूपं विक्रमं चकार। ततस्तयोर्युद्धे संजीवकः सिंहेन व्यापादितः।

अथ पिङ्गलकः विश्रान्तः सशोक इव तिष्ठति। ब्रूते च—
"किं मया दारुणं कर्म कृतं! यतोऽहं भृत्यममारयम्।
दमनकः—कोयं नूतनो न्यायः? यदरातिं हत्वा संतापः क्रियते।
तथाचोक्तम्—

पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो वा यदि वा सुहृत्।
प्राणच्छेदकरा राज्ञा हन्तव्या भूतिमिच्छता॥

क्षमा शत्रौ च मित्रे च यतीनामेव भूषणम्।
अपराधिषु सत्वेषु नृपाणां सैव दूषणम्॥

इति दमनकेन संतोषितः पिङ्गलकः स्वां प्रकृतिमापन्नस्सिंहासने समुपविष्टः। दमनकः प्रहृष्टमनाः विजयतां महाराजः शुभमस्तु सर्वजगतामित्युक्त्वा यथासुखमवस्थितः।
विष्णुशर्मोवाच—सुहृद्भेदः श्रुतस्तावद्भवद्भिः?
राजपुत्रा अवदन्—भवत्प्रसादाच्छ्रुतः। सुखिनो भूता वयम्।
विष्णुशर्माब्रवीत्—

सुहृद्भेदस्तावद्भवतु भवतां शत्रुनिलये
खलः कालाकृष्टः प्रलयमुपसर्पत्वहरहः।
जनो नित्यं भूयात् सकलसुखसम्पत्तिवसतिः
कथारम्भे रम्ये सततमिह बालोऽपि रमताम्॥

———

# भोजराजचरितम्

ಭೋಜಚರಿತವನ್ನು ಬರೆದವನು ಬಲ್ಲಾಳನೆಂಬ ಪಂಡಿತನು. ಇವನು ಭೋಜರಾಜನ ಆಸ್ಥಾನದ ವಿದ್ವಾಂಸ. ಭೋಜರಾಜನು ಪರಮಾರವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿದವನು. ಇವನು ಕ್ರಿ. ಶ. 1010ರಿಂದ 1055ರ ವರಿವಿಗೆ ಧಾರಾನಗರದಲ್ಲಿ ರಾಜ್ಯವಾಳಿದನು. ಇವನು ಮಾಳವದೇಶಾಧಿಪತಿ. ಮತ್ತು ಸಂಸ್ಕೃತ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಉದ್ದಾಮಪಂಡಿತನೆನಿಸಿಕೊಂಡಿದ್ದನು. ಅಲ್ಲದೆ ಪಂಡಿತರಿಗೂ ಕವಿಗಳಿಗೂ ಆಶ್ರಯದಾತನು ಆಗಿದ್ದನು. ಇವನು ಚಂಪುರಾಮಾಯಣ, ಸರಸ್ವತೀ ಕಂಠಾಭರಣ, ಮೊದಲಾದ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹ ಮಹಾ ಪುರುಷನು ತನ್ನ ಚಿಕ್ಕಂದಿನಲ್ಲಿ ತಂದೆಯನ್ನು ಕಳೆದುಕೊಂಡು ತನ್ನ ಚಿಕ್ಕಪ್ಪನಿಂದ ಮರಣದಂಡನೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗಿ ಬುದ್ಧಿಸಾಗರನೆಂಬ ಮಂತ್ರಿಯ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪಾರಾದನು ಎಂಬ ಕಥಾಭಾಗವು ಮಾತ್ರ ಇಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಇವನ ಯೌವನಕಾಲದ ಅನೇಕ ಘಟನೆಗಳು ಈ ಸಂಗ್ರಹದ ಮುಂದಿನ ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವವು. ಇವನು ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸೇವೆಯನ್ನು ಹೇಗೆ ಮಾಡಿದನೆಂಬುದು ಮುಂದಿನ ಗ್ರಂಥದ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

# भोजराजचरितम्

शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

स्वस्ति श्रीमन्महाराजाधिराजस्य भोजराजस्य चरितं कथ्यते ।

आदौ धाराराज्ये सिन्धुलसंज्ञो राजा चिरं प्रजाः पर्यपालयत्। तस्य वृद्धत्वे भोज इति पुत्रो जातः । स यदा पञ्चवार्षिकस्संवृत्तस्तदा पिताऽत्मनो जरां ज्ञात्वा मुख्यामात्यानाहूयानुजं मुञ्जं महाबलमालोक्य पुत्रं च बालं वीक्ष्य विचारयामास ।

"यद्यहं राज्यभारधारणसमर्थं सोदरमपहाय राज्यं पुत्राय प्रयच्छामि तदा लोकापवादः ; अथवा बालं मे पुत्रं मुञ्जो राज्यलोभाद्विषादिना मारयिष्यति तदा दत्तमपि राज्यं वृथा पुत्रहानिर्वंशोच्छेदश्च" इति । विचार्य राज्यं मुञ्जाय दत्वा तदुत्सङ्गे भोजमात्मजं मुमोच ।

ततः क्रमाद्राजनि दिवङ्गते सम्प्राप्तराज्यसम्पत्तिर्मुञ्जो मुख्यामात्यं बुद्धिसागरनामानं दूरीकृत्य तत्पदेऽन्यं निवेशयामास ।

ततो गुरुभ्यः क्षितिपालपुत्रश्शास्त्राण्यधीयान आसीत् । ततः क्रमेण सभायां कोऽपि ज्योतिश्शास्त्रपारगः ब्राह्मणस्समागतः । स राज्ञे [1] स्वस्तीत्युक्त्वा राजाज्ञयोपविष्टः प्राह—"देव ! लोकोयं मां सर्वज्ञं वक्ति । तत्किमपि पृच्छ" इति ।

ततो राजापि विप्रस्याहंभावं दृष्ट्वा जन्मारभ्यैतत्क्षणपर्यन्तं यद्यन्मयाचरितं तत्सर्वं वदेद्यदि भवान् तर्हि सर्वज्ञ एवेत्युवाच ।

ततो ब्राह्मणोपि राज्ञा यद्यदाचरितं तत्सर्वमुवाच गूढमपि । ततो राजाऽपि सर्वाण्यप्यभिज्ञानानि ज्ञात्वा तुतोष । [2] पञ्चषपदानि गत्वा विप्रस्य पादयोः पतित्वा तमिन्द्रनीलपुष्यरागमरकतवैडूर्यखचितसिंहासने उपवेश्य सत्कृतवान् ।

ततस्सभायामासीनं बुद्धिसागरं प्राह राजा "भोजस्य जन्मपत्रिकां विधेहि इति" । ततोऽसौ ब्राह्मण उवाच—"अध्ययन-

शालाया भोज आनेतव्य" इति । मुञ्जोऽपि[3] कौतुकादध्ययनशालामलङ्कुर्वाणं भोजं निजैर्भटैरानाययामास सभाम् ।

ततो भोजकुमारस्साक्षात्पितरमिव राजानमानम्य सविनयं तस्थौ । ततस्तद्रूपलावण्यमोहिते राजकुमारमण्डले साकारं मन्मथमिव भोजं निरूप्य दैवज्ञशिखामणी[4]राजानं प्राह "राजन् ! भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं [5]विरिञ्चोऽपि नालं कोहमुदरं[6]भरिब्राह्मणः ? तथापि वदामि स्वमत्यनुसारेण; भोजमितोऽध्ययनशालां प्रेषय । ततो राजाज्ञया भोजेऽध्ययनशालां गते दैवज्ञशिखामणिर्विप्रः प्राह—

पञ्च पञ्चाशतं[7] वर्षान्सप्तमासान्दिनत्रयम् ।
भोजराजेन भोक्तव्यस्सगौडो[8] दक्षिणा[9]पथः ॥ इति ।

तदाकर्ण्य राजा विच्छायवदनोऽपि[10] चातुर्याद्धसन्निव सुसुखोऽभूत् । ततो राजा ब्राह्मणं प्रेषयित्वा[11] निशीथे स्वशयनप्रासादमासाद्य एकाकी[12] व्यचिन्तयत् "यदि राज्यलक्ष्मीर्भोजकुमारं गमिष्यति तदाहं जीवन्नपि मृतः । तत उद्यमे किं दुस्साधम्" इति विचिन्तयन्नभुक्त्वैव दिनस्य तृतीये यामे एक एव मन्त्रयित्वा वङ्गदेशाधीश्वरस्य महाबलस्य वत्सराजस्य[13] आकारणाय स्वमङ्गरक्षकं प्राहिणोत् । सचाङ्गरक्षको वत्सराजमुपेत्य प्राह—"राजा त्वामाकारयति" इति ।

ततस्स रथमारुह्य परिवारेण परिवृतस्समागतो रथादवतीर्य राजभवनमासाद्य राजानमालोक्य प्रणिपत्योपविष्टः राजा च सौधं निर्जनं विधाय वत्सराजं प्राह—"वत्स ! त्वया भोजो भुवनेश्वरीविपिने हन्तव्यः । प्रथमयामे निशायाः शिरश्चान्तःपुरमानेतव्यं" इति । स चोत्थाय नृपं नत्वाऽह—"[14]देवादेशःप्रमाणम् । तथापि भवल्लालनात्किमपि वक्तुकामोऽस्मि । ततस्सापराधमपि क्षन्तव्यं मे वचः—

भोजे द्रव्यं न सेना वा परिवारो बलान्वितः ।
परं पोत[15] इवास्तेद्य स हन्तव्यः कथं प्रभो ॥

ततो राजा प्रातस्सभायां प्रवृत्तं सर्वं[16] वृत्तमकथयत् । स च श्रुत्वा हसन्नाह—"देव अस्मिन्हते वृद्धराजस्य सिन्धुलस्य परम-

प्रीतिपात्राणि महावीरास्तवैवानुमते स्थिताः ते त्वन्नगरमुल्लोलकल्लोलाः[17] पयोधय[18] इव प्लावयिष्यन्ति। चिराद्बद्धमूलेऽपि त्वयि प्रायः पौराः भोजं भुवो भर्तारं भावयन्ति। "देव! पुत्रवधः क्वाऽपि न हिताय" इति। वत्सराजवचनमाकर्ण्य राजा कुपितः प्राह—"त्वमेव राजा न तु सेवकः"। ततो वत्सराजः कालोचितमालोचनीयमिति मत्वा तूष्णीं बभूव।

अथ लम्बमाने दिवाकरे सौधादवतरन्तं कुपितमिव[19] कृतान्तं वत्सराजं वीक्ष्य[20] सभासदस्स्वभवनानि प्रापुः। ततो वत्सराजः स्वसेवकान् स्वागारपरित्राणार्थं प्रेष्य रथं भुवनेश्वरीभवनाभिमुखं विधाय भोजकुमारोपाध्यायाकारणाय प्राहिणोदेकम्। स चाह पण्डितं "त्वामाकारयति वत्सराज" इति। सोऽपि तदाकर्ण्य वज्राहत इव तेन सेवकेन करेण धृत्वानीतः तं च बुद्धिमान् वत्सराजस्सप्रणाममित्याह—"पण्डित! उपविश, राजकुमारं जयन्तमध्ययनशालाया आनय" इति। पण्डितस्तथा चकार। आयान्तं कुमारं किमप्यधीतं पृष्ट्वा प्रैषयत्। पुनः प्राह पण्डितं "विप्र! भोजकुमारमानय" इति। पण्डितस्तथाचकार। अहमेव कुमारं गृहं नेष्यामि त्वं गच्छ "इत्युक्त्वा पण्डितं प्रैषयत्। ततो विदितवृत्तान्तो भोजः [21]शोणितेक्षणस्समेत्य—आः! "पाप! राज्ञो मुख्यकुमारं एकाकिनं मां [22]राजभवनाद्बहिरानेतुं तव का नाम शक्तिरिति[13] वत्सराजायाऽकुप्यत्। ततो वत्सः "भोज! वयं राजादेशकारिण इत्युक्त्वा तं रथे निवेश्य खड्गमादाय जगामाशु महामायाभवनम्।

ततो गृहीते भोजे लोकाः कोलाहलं चक्रुः। ततस्सावित्रीसंज्ञा भोजस्य जननी दासीमुखात्स्वपुत्रस्थितिमाकर्ण्य कराभ्यां नेत्रे पिधाय रुदती "पुत्र! [24]पितृव्येन कां दशां गमितोऽसि! ये मया नियमा उपवासाश्च त्वत्कृते कृताः तेद्य मे विफला जाताः दशापि दिशश्शून्याः" इति विलपन्ती भूमावपतत्। ततः प्रदीप्ते वैश्वानरे पश्चिमपयोनिधौ मग्ने [25]मार्ताण्डमण्डले महामायाभवनमासाद्य प्राह भोजं वत्सराजः—"राजकुमार! भृत्यानां दैवत! ज्योतिश्शास्त्रविशारदेन केनचिद्ब्राह्मणेन तव राज्यप्राप्तावुदीरितायां राज्ञा भवद्वध आदिष्ट" इति। तदाकर्ण्य भोजः [26]वटवृक्षस्य पत्रद्वयमादाय एकं पुटीकृत्य[27] जङ्घां[28] छुरिकया[29]छित्वा तत्र पुटके रक्तमास्राव्य तृणेनान्यस्मिन्पत्रे कञ्चन

श्लोकं लिखित्वा वत्सं प्राह—“ महाभाग, एतत्पत्रं नृपाय दातव्यं त्वमपि राजाज्ञां विधेहि ” इति । ततो वत्सराजस्यानुजः प्राणपरित्यागसमयेऽपि दीप्यमानमुखश्रियं[30]नयनाभिरामं भोजकुमारं सकरुणमालोक्य अग्रजमाह—

इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः ।
गत्वा निरौषधस्थानं सरोगी किङ्करिष्यति ॥

ततो वैराग्यमापन्नो वत्सराजो भोजं क्षमस्वेत्युक्त्वा प्रणम्य रथे निवेश्य नगराद्बहिर्घने[31]तमसि गृहमानीय[32]भूमिगृहान्तरे[33]निक्षिप्य ररक्ष ।

स्वयमेव शीघ्रं कृत्रिमविद्याविद्भिस्सुकुण्डलं स्फुरद्वक्त्रं निमीलितनेत्रं भोजकुमारमस्तकं[34] कारयित्वादाय सकनिष्ठो[35] राजभवनं गत्वा राजानं नत्वा प्राह—“ श्रीमता यदादिष्टं तत्साधितम् ” इति । ततो राजा च पुत्रवधं ज्ञात्वा तमाह—“ वत्सराज, खड्गप्रहारसमये तेन पुत्रेण किमुक्तमिति ” । वत्सः—देव, तव किमपि पत्रे लिखितमस्ति तद्गृहाण शिरश्च पश्य इति अवदत् । ततो राजा तथाविधं भोजशिरो विलोक्य मन्दं रुदित्वावदत् । वत्सराज! इदं शिरः क्वापि भूमौ निक्षिप ” इति । ततो वत्सो निष्क्रान्तः । राजाऽपि स्वभार्यया दीपमानाय्य[36] तानि पत्राक्षराणि वाचयति[37]–

मान्धाता स महीपतिः कृतयुगालङ्कारभूतो गतः
सेतुर्येन महोदधौ विरचितः क्वासौ दशास्यान्तकः ।
अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो [38] याता दिवं भूपते
नैकेनापि [39]समं गता वसुमती नूनं त्वया यास्यति ॥

राजा च तदर्थं ज्ञात्वा[40]शय्यातो भूमौ पपात—ततश्च देवीकरचलितचेलानिलेन क्षणात्ससंज्ञो भूत्वा “ देवि! मां मा स्पृश हा! हा! पुत्रघाती नृशंसोऽहम् ” इति । विलपन्द्वारपालानाकार्य “ ब्राह्मणान्शीघ्रमानयत ” इत्याह । ततस्स्वाज्ञया समागतान्ब्राह्मणान्नत्वा राजा पप्रच्छ । “ मया पुत्रो हतस्तस्य प्रायश्चित्तं वदत ” इति ।

ते तमूचुः। "राजन्, सहसा वह्निमाविश" इति । ततस्समेत्य बुद्धिसागरः प्राह—"देव यथा त्वं राजाधमस्तथैवामात्याधमो वत्सराजः तव किल राज्यं दत्वा सिन्धुलनृपेण त्वदुत्सङ्गे भोजः स्थापितः तच्च त्वया पितृव्येणान्यथा कृतम् ।

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठा पापे पापरतास्तदा ।
राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः ॥

ततो रात्रावेव वह्निप्रवेशाय कृतनिश्चये राज्ञि सर्वे सामन्ताः पौराश्च मिलिताः। पुरे च पुत्रं हत्वा पापभयाद्भीतो नृपतिर्वह्निं प्रविशतीति [41]किंवदन्ती सर्वत्र प्रसृता—ततो बुद्धिसागरः द्वारपालमाहूय न केनापि भूपालभवनं प्रवेष्टव्यमित्युक्त्वा नृपमन्तःपुरे निवेश्य सभायामेकाकी सन्नुपविष्टः। ततो राजमरणनिश्चयं श्रुत्वा वत्सराजो राजगृहमागत्य बुद्धिसागरं नत्वा शनैः प्राह—"तात मया भोजराजो रक्षित" इति। बुद्धिसागरश्च कर्णे तस्य किमप्यकथयत् । तच्छ्रुत्वा वत्सराजश्च निष्क्रान्तः । ततो मुहूर्तेन कोऽपि[42]कौशेयकौपीनो मूर्तिमांश्चन्द्रचूड[43]इव सभां कापालिकस्समागतः। तं वीक्ष्य बुद्धिसागरः प्राह—"योगीन्द्र! कुत आगम्यते"? कापालिके त्वयि कच्चिच्चमत्कारकारी कलाविशेष औषधविशेषो वाऽस्ति"? इति। योगी प्राह—"देव! अस्माकं नैको देशः सकलं भूमण्डलं भ्रमामः सर्पदष्टं शस्त्रभिन्नशिरस्कमकालशिथिलितं च तत्क्षणादेव विगतसकलव्याधिं कुर्म" इति। राजापि [44]कुड्यान्तर्हित एव श्रुतसकलवृत्तान्तस्सभामागतः कापालिकं दण्डवत्प्रणम्य "योगीन्द्र! परोपकारपरायण! महापापिना मया हतस्य पुत्रस्य प्राणदानेन मां रक्ष रक्षेत्याह—अथ कापालिकोऽपि "राजन्! मा भैषीः। पुत्रस्ते न मरिष्यति शिवप्रसादेन स्वकं गृहमेष्यति परं श्मशानभूमौ बुद्धिसागरेण सह होमद्रव्याणि प्रेषयेत्यब्रवीत् । ततो राज्ञा कापालिकेन यदुक्तं तत्सर्वं तथाकुर्वीति बुद्धिसागरः प्रेषितः।

ततो रात्रौ गूढं भोजोऽपि तत्र नदीपुलिने[45] नीतः। योगिना भोजो जीवित इति च प्रथा[46] समभूत्। ततो गजेन्द्रारूढः पौरामात्यपरिवृतो भोजराजो[47] राजभवनं प्राविशत्। राजा च तमालिङ्ग्य रोदिति[48]। भोजोऽपि रुदन्तं मुञ्जं निवार्य समाश्वासयत्।

ततस्संतुष्टो राजा[49] निजसिंहासने तं निवेश्य छत्रचामराभ्यां च भूष-
यित्वा तस्मै राज्यं ददौ। निजपुत्रेभ्यः प्रत्येकमेकैकं ग्रामं दत्वा 145
परमप्रेमास्पदं जयन्तं भोजसकाशे निवेशयामास—ततः निजपट्ट-
राज्ञीभिस्सह तपोवनभूमिं गत्वा परं तपस्तेपे। मुञ्जे तपोवनं याते
बुद्धिसागरं मुख्यामात्यं विधाय स्वराज्यं [50]पालयामास भोज-
भूपतिः।

---

# टिप्पणी

## सुभाषितम्

1. पथ्यम्—ಹಿತ (पथः अनपेतं पथ्यम्). 2. नीरुजः—ರೋಗವಿಲ್ಲದವನು (स्त्रीरुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।) 3. संहतिः—ಸಮೂಹ (समूह ಮೊದಲಾದ 32 ಪದಗಳಿವೆ). 4. तुषः—ಹೊಟ್ಟು. 5. तण्डुलः—ಅಕ್ಕಿ. 6. मुखरः—ಬಾಯಿಗೆ ಬಂದಂತೆ ಹರಟುವವನು-ಮುಂದೆ ನುಗ್ಗುವವನು. 7. पुरुषकारः—ಪುರುಷಪ್ರಯತ್ನ. 8. तन्द्रितः—ತೂಕಡಿಸುವವನು-ಸೋಮಾರಿ तन्द्रा अस्य संजाता तन्द्रितः). 9. काणः—ಕುರುಡ. 10. उद्यमः—ಉದ್ಯೋಗ, ಪ್ರಯತ್ನ. 11. गरीयसी (स्त्री) गरीयान् पुरुषः. 12. डिण्डिमः—ನಗಾರಿ. 13. हस्तिपकः—ಮಾವಟಿಗ. 14. प्रभञ्जनः—ಗಾಳಿ (20 ಪದಗಳಿವೆ). 15. तरुः—ಮರ. (वृक्ष ಮೊದಲಾದ 13 ಪದಗಳಿವೆ). 16. विक्रमः—ಪರಾಕ್ರಮಃ (परा ಮೊದಲಾದ 22 ಅವ್ಯಯಗಳಿವೆ). ಇವುಗಳೇ ಉಪಸರ್ಗಗಳು. 17. वृत्तम्—ನಡವಳಿಕೆ. 18. गुणलुब्धाः—ಸದ್ಗುಣಗಳಲ್ಲಿ ಆಸೆಯುಳ್ಳವನು. 19. ಸದ್ಗುಣಸಂಪನ್ನರಿಗೆ ಐಶ್ವರ್ಯಗಳು ತಾನಾಗಿಯೇ ಕೈಗೂಡುವುದು. 20. अवसीदति—ಕೆಟ್ಟುಹೋಗುತ್ತಾನೆ.

## अयोध्यावर्णनम्

1. **कृत्स्न**—ಸಮಸ್ತ. 2. **प्रजापति-वैवस्वतमनु** ಮೊದಲಾದ 14 ಮಂದಿ ಮನುಗಳು ಲೋಕಾಧಿಪತಿಗಳು. 3. **वर्तयिष्यामि**—ವರ್ಣಿಸುತ್ತೇನೆ. 4. **आयता**—ವಿಸ್ತಾರವಾದ. 5. **स्फीतः**—ಅಭಿವೃದ್ಧವಾದ. 6. **जनपदः**—ದೇಶಃ. 7. **कवाटः**—ಬಾಗಿಲು. 8. **सूताः**—ವಂಶಾವಳಿಯನ್ನು ಹೊಗಳುವವರು. 9. **मागधाः**—ಸುಪ್ರಭಾತವನ್ನು ಹೇಳಿ ರಾಜನನ್ನು ಎಚ್ಚರಗೊಳಿಸುವವರು. 10. **शतघ्निः**—ಫಿರಂಗಿ. **शतघ्नी** ಎಂದೂ ಉಂಟು. 11. **सालः**—ಪ್ರಾಕಾರ. 12. **संबाधाम्**—ತುಂಬಿರುವ. 13. **उच्च**—ಎತ್ತರವಾದ. 14. **अट्टाल**—ಕೋಟೆಯ ಬುರಜು. 15. **आम्रवण**—ಮಾವಿನತೋಪು. **न**ಕಾರಕ್ಕೆ **ण**ಕಾರ ಬಂದಿದೆ. 16. **मेखला**—ಒಡ್ಯಾಣ. **सालमेखलाम्**—ಒಡ್ಯಾಣದಂತಿರುವ ಕೋಟೆಯುಳ್ಳ. 17. **बलिकर्मभिः**—ಕಾಣಿಕೆ ಒಪ್ಪಿಸುವ ವ್ಯಾಪಾರವುಳ್ಳ. 18. **कूटागारैः**—ಲೋವೆಗಳ ಕೆಳಗಣ ಮನೆಗಳಿಂದ. 19. **विमानगृह**—ಆಕಾಶಮುಟ್ಟುವ ಮಹಡಿ. 20. **गृहगाढाम्**—ಮನೆಗಳಿಂದ ತುಂಬಿರುವ. 21. **अविच्छिद्राम्**—ಸಾದ್ರವಾದ (ಪಾಳುಬೀಳದ). 22. **शालि** - ಬಿಳಿಯಬತ್ತ. 23. **अपरापरम्**—ತಾಯಿತಂದೆ ಪುತ್ರಪೌತ್ರಾದಿಗಳಿಲ್ಲದವನನ್ನು. 24. **विविक्तम्**—ಅಸಹಾಯನನ್ನು. (ಇವರನ್ನು ಕೊಲ್ಲಬಾರದೆಂಬ ಶಾಸ್ತ್ರವಿದೆ.) 25. **आवासयामास**—(ಹೆಚ್ಚು ಜನಗಳನ್ನು) ವಾಸಮಾಡುವಂತೆ ಮಾಡಿದನು. 26. **षडङ्ग**—(ವೇದಗಳ ಆರು ಅಂಗಗಳು.)

**शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।**
**कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः ॥**

27. **महर्षिकल्पैः**—ಸ್ವಲ್ಪ ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಮಹರ್ಷಿಗಳು. **कल्प**—ತದ್ಧಿತ ಪ್ರತ್ಯಯ.

## पौरानुमोदनम्

1. **परिषत्** — ಸಭೆ. **समज्या परिषद्गोष्ठी सभा समिति संसदः ।** 2. **उद्धर्षणम्** — ಸಂತೋಷಗೊಳಿಸುವ. 3. **योक्तुकामः** — **तुम्** — ಪ್ರತ್ಯಯಾಂತ ಅವ್ಯಯದ ಮುಂದೆ **काम-मनस्** ಎಂಬ ಪದಗಳು ಬಂದಾಗ ಪ್ರತ್ಯಯದ **म** ಕಾರಕ್ಕೆ ಲೋಪಬರುತ್ತದೆ. 4. **पुरुषपुङ्गवः** — ಪುರುಷಶ್ರೇಷ್ಠ. 5. **विश्रामः** — ವಿಶ್ರಾಂತಿ. 6. **ज्येष्ठः** — ಎಲ್ಲರಿಗಿಂತಲೂ ದೊಡ್ಡವನು. 7. **पुरंदरः** — ಇಂದ್ರ (ಪರ್ಯಾಯಪದಗಳು 35 ಇವೆ.) 8. **विमर्दः** — ವಿಮರ್ಶೆ. 9. **उदयः** — ಏಳಿಗೆ ಅಭಿವೃದ್ಧಿ. 10. **वृष्टिमन्तम्** — ಮಳೆಯನ್ನು ಸುರಿಸುವ. 11. **युवराजानम्** — ಆರ್ಷಪ್ರಯೋಗ—ನಾವು **युवराजं** ಎಂದು ಉಪಯೋಗಿಸಬೇಕು. 12. **जिज्ञासुः** — ತಿಳಿಯಲು ಇಚ್ಛೆಯುಳ್ಳವನು. 13. **आनन्दनान्** — ಆನಂದಗೊಳಿಸುವ. 14. **अनसूयकः** — ಅಸೂಯೆ ಇಲ್ಲದವನು. 15. **क्षान्तः** — ತಾಳ್ಮೆಯುಳ್ಳವನು. 16. **श्लक्ष्णः** — ಸಮರ್ಥನು. 17. **कृतज्ञः** — ಉಪಕಾರಸ್ಮರಣೆಯುಳ್ಳವನು. 18. **प्रियवादी** — ಪ್ರಿಯವಾದದ್ದನ್ನು ಹೇಳುವವನು.

**सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।**
**प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मस्सनातनः ॥**

ಎಂಬ ಧರ್ಮಸೂಕ್ಷ್ಮವನ್ನು ಅರಿತು ಮಾತನಾಡುವವನು. 19. **बहुश्रुताः** — ಅನೇಕ ಗುರುಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು, ಅನೇಕ ಕಾಲ ಕೇಳಿರುವವನು, 20. **वृद्धाः** — ಮುದುಕರು. (ವಯೋವೃದ್ಧರು, ಜ್ಞಾನವೃದ್ಧರು, ಧರ್ಮವೃದ್ಧರು.) 21. **विद्याव्रतस्नातः** — ವೇದಾಧ್ಯಯನಮಾಡಿ ಮುಗಿಸಿದ ಮೇಲೆ ಆಚರಿಸಬೇಕಾದ **स्नान** ಎಂಬ ಕರ್ಮವನ್ನು ಮಾಡಿದವನು. 22. **अदीनात्मा** — (ಸಾಧುವಾಗಿದ್ದರೂ) ಆತ್ಮಗೌರವವನ್ನು ಬಿಡದವನು. 23. **कर्मसु दशिताः** — ಅವರವರ ಕೆಲಸಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆ ಇಟ್ಟವರು. 24. **महेष्वासः** — ದೊಡ್ಡ ಧನುಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಬಾಣ ಹೂಡಲು ಶಕ್ತನು. 25. **विगृह्यकथारुचिः** — ಕಿರುಕುಳದ ಮಾತನ್ನು, ಕೆಟ್ಟ ಮಾತನ್ನು ಕೇಳಲು ಇಚ್ಛೆಯುಳ್ಳವನು. 26. **युनक्ति अर्थैः** — ಇಷ್ಟಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತಾನೆ. 27. **मारीच इव काश्यपः** — ಮರೀಚಿ ಪುತ್ರನಾದ ಕಶ್ಯಪನಂತೆ. 28. **यौवराज्यस्थम्** — ಯುವರಾಜ ಪದವಿಯಲ್ಲಿರುವವನನ್ನು.

# सीतादर्शनम्

1. द्रुम—ಮರ. 2. विद्रुम—ಹವಳ. 3. कृपणः—ಪರದಾಡುವನು. 4. अञ्जलिः—ಬೊಗಸೆ. 5. पलाशः—ಎಲೆ, ಮುತ್ತುಗದ ಮರ. 6. क्लिष्टकौशेय—ಮಲಿನವಾದ ರೇಷ್ಮೆಯು. 7. पुण्डरीक—ಕಮಲ. 8. चन्द्रमसा—ಚಂದ್ರನಿಂದ (ತೃ) चन्द्रेण. 9. रोहिणी—ಚಂದ್ರನ ಹೆಂಡತಿ. 10. देवीम्—ದೇವತಾಸ್ತ್ರೀಯನ್ನಾಗಿ. 11. व्यञ्जनानि—ವ್ಯಂಕಟ್ಟುಗಳನ್ನು. 12. लक्षणानि—ಭಾಗ್ಯಸೂಚಕ ರೇಖಾದಿಗಳನ್ನು. 13. दैन्यम्—ಕಷ್ಟಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗುವಿಕೆ. 14. स्नुषा—ಸೊಸೆ. 15. दुहिता—ಮಗಳು. 16. समाः—ಸಂವತ್ಸರಗಳ ಕಾಲ ನಿತ್ಯಬಹುವಚನಾಂತ. 17. कामाः—ಹಾರ ಗಂಧ ಮೊದಲಾದ ಭೋಗೋಪಕರಣಗಳು. 18. समृद्धिनी—ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಉಳ್ಳವಳು काम्यन्त इति कामाः (समृद्धं अस्या अस्तीति)· 19. सोपाध्यायः—ಪುರೋಹಿತರೊಡಗೂಡಿದವನು. 20. स्थविरः ಮುದುಕ 6 ಪರ್ಯಾಯ ಪದಗಳಿವೆ. 21. अग्रतः—ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ (ಅ) अग्र ಶಬ್ದಕ್ಕೆ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ तस् प्रत्यय (अग्रे)· 22. तूर्ण—ಜಾಗ್ರತೆಯಾಗಿ (ಅ). 23. मनसा पूर्व—ಮನಃಪೂರ್ವಕವಾಗಿ (ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡನು. 24. महार्हाणि—ಹಿರಿಯರಿಗೆ ಅರ್ಹವಾದದ್ದು (ಬಹಳ ಬೆಳೆಬಾಳುವ). 25. जनन्यै समादिशत—ತಾಯಿಯ ಪೋಷಣೆಯಲ್ಲಿರಬೇಕೆಂದು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದನು. 26. दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः—ಮೇಲೆ ಮೇಲೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ದುಃಖದಿಂದ ಪೀಡಿತಳಾಗಿ. 27. कल्याणि—ಸತ್ಯಾರ್ಥವುಳ್ಳದ್ದು. 28. मृगतृष्णिका—ಬಿಸಲು ಕುದುರೆ, ಕಣ್ಣಿಗೆ ಉಂಟಾಗುವ ಭ್ರಾಂತಿ. 29. चित्तमोहः—ನೆನೆಸುತ್ತಾ ನೆನೆಸುತ್ತಾ ಉಂಟಾಗುವ ಭ್ರಾಂತಿ. 30. उन्मादः—ವಿರಹಿಗಳಿಗೆ ಉಂಟಾಗುವ ಒಂದು ವಿಧವಾದ ಅವಸ್ಥೆ. 31. वातगतिः—ನರಗಳ ಶಕ್ತಿಹೀನತೆಯುಂಟಾಗುವ ಚಿತ್ತವಿಕಾರ. 32. संबुध्ये—ತಿಳಿಯುತ್ತೇನೆ. 33. सम्प्रहर्षयत्—ಋಷಿಗಳು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನಾವು सम्प्राहर्षयत्—ಎಂದು ಉಪಯೋಗಿಸಬೇಕು.

———

1. भागीरथी—ಗಂಗೆ. 2. भो भोः—ಸಂಬೋಧನಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತಾರೆ ಓಕಾರ ಸಕಾರಾಂತ ನಿಪಾತಗಳು. 3. प्रस्ताव-क्रम—ಪ್ರಸಂಗ ಕ್ರಮ ಸಂದರ್ಭಾನುಸಾರ. 4. शृणुत—श्रु ಧಾತುವಿಗೆ (5 ಗ) शृ ಎಂಬ ಆದೇಶ ಬಂದಿದೆ. 5. अञ्जनवत्—ಕಾಡಿಗೆಯಂತೆ ಸದೃಶ ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ वत् ಪ್ರತ್ಯಯ ಬಂದಿದೆ ಇಂತಹ ಪದಗಳೆಲ್ಲಾ ಅವ್ಯಯಗಳು. 6. धुरि—ಗಾಡಿಯ ಮುಂಭಾಗದಲ್ಲಿ (ನೊಗದಲ್ಲಿ). 7. दिनेषु-गच्छत्सु—ದಿನಗಳು ಕಳೆದ ಮೇಲೆ ಭಾವಲಕ್ಷಣ ಸಪ್ತಮೀ. 8. पिपासा—ಬಾಯಾರಿಕೆ (ನೀರು ಕುಡಿಯಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆ). 9. कच्छः—ಗಿಡಮರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿ ತಂಪಾದ ನದಿಯ ದಡ. 10. आलोचयन्+तूष्णीम्—आलोचयं-स्तूष्णीम् नಕಾರಕ್ಕೆ अनुस्वार विसर्गಗಳೆರಡೂ ಬರುತ್ತವೆ. 11. आयत्तः—ಅಧೀನನು. 12. आत्मीयः—ತನ್ನ ಸ್ವಾಧೀನದಲ್ಲಿರುವವನು. 13. किं वक्ष्यति भवान्—किं वक्ष्यसि त्वम्—भवत्—ಶಬ್ದವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದರೆ ಮಧ್ಯಮ ಪುರುಷ ಪ್ರತ್ಯಯವಿಲ್ಲ. 14. अनुजानीहि—ಒಪ್ಪಿಗೆ ಕೊಡು. 15. शिवास्ते सन्तु पन्थानः—ಸುಖಪ್ರಯಾಣವಾಗಲಿ पथिन् ಶಬ್ದ. 16. यथाभिलषितम्—ಅಭಿಲಾಷೆಯಂತೆ (अभिलषित-मनतिक्रम्य) यथा—ಅವ್ಯಯದೊಡನೆ ಅವ್ಯಯೀಭಾವ ಸಮಾಸ. 17. राज्ञा प्रवेशितः—ಪ್ರೇರಣಾರ್ಥಕ (दमनकः प्रविष्टः—राज्ञा प्रवेशितः). 18. देवपादाः—पाद ಶಬ್ದವು ಪೂಜಾರ್ಥಕ. 19. अमात्यः—ಮಂತ್ರೀ ಧೀಸಚಿವೋಮಾತ್ಯಃ. 20. विश्वासभूमिः—ನಂಬಿಕೆಗೆ ಅರ್ಹನಾದವನು. 21. निभृतम्—ಗುಟ್ಟಾಗಿ. 22. प्रकाशम्—ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿಯುವಂತೆ. 23. समवायः—ಸಮೂಹ. 24. उपायनम्—ಬಹುಮಾನ ಖಿಲ್ಲತ್ತು. 25. नर्दितम्—ಕೂಗು. 26. साटोपम्—ಡಂಭದೊಡನೆ. 27. अल-मनया शङ्कया—ಈ ಸಂದೇಹವನ್ನು ಬಿಡು. 28. परिदेवनम्—ಅಳುವುದು. 29. आत्ययिकम्—ಸರ್ವನಾಶಮಾಡುವ. 30. शक्तित्रय—ಪ್ರಭುಶಕ್ತಿ, ಉತ್ಸಾಹಶಕ್ತಿ, ಕೋಶಶಕ್ತಿ. 31. मूलभृत्याः—ವಂಶಪರಂಪರೆಯಾಗಿ ಬಂದ ಸೇವಕರು. 32. मह्यं द्रुह्यति—क्रुध् द्रुह्—ಮೊದಲಾದ ಧಾತುಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದಾಗ ಯಾರ ಮೇಲೆ ಕೋಪಾದಿಗಳೋ ಅವುಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸುವ ಪದಗಳಿಗೆ ಚತುರ್ಥೀ ವಿಭಕ್ತಿಯು ಬರುತ್ತದೆ.

---

## भोजराजचरितम्

1. राज्ञे स्वस्ति—नमः, स्वस्ति, स्वाहा —ಈ ಪದಗಳು ಜೊತೆಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಚತುರ್ಥೀ ಇರಬೇಕು. 2. पञ्चषपदानि—ಐದೋ ಆರೋ ಹೆಜ್ಜೆಗಳು—पञ्च वा षड्वा पदानि. 3. कौतुकम्, (कौतूहलम्, कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्). 4. शिखामणिः राजानम्. 5. विरिञ्चः—चतुर्मुखः. 6. उदरंभरिः—ಹೊಟ್ಟೆಬಾಕ. 7. पञ्चाशतम्—ಐವತ್ತು—ಸಂಸ್ಕೃತದಲ್ಲಿ ಇಪ್ಪತ್ತರ ಮುಂದಿನ ಸಂಖ್ಯಾವಾಚಕಗಳು ಯಾವಾಗಲೂ ಏಕವಚನಾಂತಗಳಾಗಿಯೇ ಇರುವವು. 8. सगौडः—ಗೌಡ ದೇಶದೊಡಗೂಡಿದ गौड—ಒಂದು ದೇಶ. 9. दाक्षिणापथः—ವಿಂಧ್ಯದ ದಕ್ಷಿಣದೇಶ. 10. चातुर्याद्धसन्—चातुर्यात्+हसन्. 11. निशीथः—ರಾತ್ರಿ. निशीथिनी ಎಂಬದಾಗಿಯೂ ಇದೆ. 12. एकाकी—ಒಬ್ಬಂಟಿಗ. एकः—एककः. 13. आकारणा—ಆಹ್ವಾನ. 14. देवादेशः प्रमाणम्—ಸ್ವಾಮಿಯ ಅಪ್ಪಣೆಯೇ ಸರಿ. 15. पोतः—ಮಗು—(पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः). 16. वृत्तम्—ನಡೆದ ಸಮಾಚಾರ. 17. उल्लोलकल्लोलाः—ಮೇಲೆ ಮೇಲೆ ಏಳುತ್ತಿರುವ ಅಲೆಗಳುಳ್ಳ करिकलभः ಎಂಬಂತೆ उल्लोल ಶಬ್ದ. 18. पयोधिः—ಸಮುದ್ರ. 19. कृतान्तः—ಯಮ. 20. सभासदः—सभासद-स्सभास्तारास्सभ्यास्सामाजिकाश्चते, 21. शोणितम्—ರಕ್ತ—ಕೆಂಪು. 22. राजभवनाद्बहिः—बहिः ಎಂಬ ಅವ್ಯಯವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದಾಗ ಪಂಚಮೀ ವಿಭಕ್ತಿ ಇರಬೇಕು. 23. वत्सराजाय अकुप्यत्—ಹಿತೋಪದೇಶ 33ನೇ ನಿಯಮವನ್ನು ನೋಡಿರಿ. 24. पितृव्यः—पितुर्भ्राता पितृव्यः—ಚಿಕ್ಕಪ್ಪ. 25. मार्ताण्डमण्डलम्—ಸೂರ್ಯಮಂಡಲ. 26. वटवृक्ष—ಆಲದ ಮರ. 27. पुटीकृत्य—ದೊನ್ನೆಯಾಗಿ ಮಾಡಿ. 28. जङ्घा—ತೊಡೆ. 29. छुरिका—ಚೂರಿ. 30. अभिराम—ಮನೋರಮ—ಮನೋಹರ. 31. घन—ಮೇಘ. 32. भूमिगृह—ನೆಲಮಾಳಿಗೆ. 33. अन्तर—ಒಳಭಾಗ. 34. मस्तक—ತಲೆಬುರುಡೆ. 35. कनिष्ठः—ತಮ್ಮ. 36. आनाय्य—ತರಿಸಿ, आनीय—ತಂದು. 37. वाचयति—ಓದಿಸುತ್ತಾನೆ. 38. याताः+दिवस्=यातादिवस्. 39. एकेन समम्—ಒಬ್ಬನೊಡನೆ. साकम् सार्धम् समम् सह—ಈ ಅವ್ಯಯಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದಾಗ ತೃತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತಿ ಇರಬೇಕು. 40. शय्यातः—

ದೆಸೆಯಿಂದ ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ **तस्** ಪ್ರತ್ಯಯ ಬಂದು ಅವ್ಯಯವಾಗುತ್ತದೆ. **41. किवदन्ती**—ಜನಗಳು ಆಡಿಕೊಳ್ಳುವ ಮಾತು. **42. कौशेयम्**—ರೆಷ್ಮೆ. **43. चन्द्रचूडः**—ಪಾರ್ವತೀರಮಣ. **44. कुड्यः**—ಗೋಡೆ. **45. पुलिनम्**—ಮರಳುದಿಣ್ಣೆ. **46. प्रथा**—ಪ್ರಚಾರ, ಪ್ರಸಿದ್ಧಿ. **47.** ಭೋಜರಾಜಃ—ಸಮಾಸದ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ **राजन्** ಶಬ್ದವು ಅ ಕಾರಾಂತವಾಗುತ್ತೆ. **48. रोदिति**—ಅಳುತ್ತಾನೆ (೨ನೇ ಗಣ). **49. निज**—ತನ್ನ. **50. पालयामास**—ಪೂರ್ಣಭೂತ, **पालयति**—ಕಾಪಾಡುತ್ತಾನೆ.

---

WD 3807—1,500—17-5-46.